

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ ӨМІР ЖОЛЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Молдахметова Н. А. – Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау Университетінің ғылыми қызметкері, әлеуметтік жұмыс ғылымдарының магистрі.

Молдахметова А. – «Ақмола облысының білім басқармасының Бурабай ауданы бойынша білім бөлімі, Абылайхан атындағы Қызылағаш ауылының жалпы орта білім беретін мектебі» Комуналдық мемлекеттік мектебінің кітапханашысы.

Қазақтың аса көрнекті ағартушы-педагогы, жазушы, этнограф, фольклоршы, қоғам қайраткері – Ыбырай Алтынсарин қазақтың ағартушылық тарихында және ұлттық мектебінің қалыптасуында терең із қалдырған мәңгілік өшпес мұра.

Түйін сөздер: Қазақтың аса көрнекті ағартушы, педагогы, жазушы, этнограф, фольклоршы, қоғам қайраткері.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз сөзінде: «Білімдіден шыққан сөз талаптыға болсын кез», – деп ұлы Абай айтқандай, ұстаз әрқашан ілім мен ізгілікті алға қоятын тұлға. Ұстазсыз адам болмайды. Бәріміз де кезінде мұғалімнің тәлімін алып, білімін үйрендік.

Сондықтан болашаққа жол сілтейтін мұғалімнің еңбегін лайықты бағалау – өте маңызды міндет. Тарихы терең дәстүр сабақтастығы ұлттық тәрбие арқылы беріледі» [1] деп айтқан болатын. Сондықтан мұғалімнің негізгі бағыты - оқыту, тәрбиелеу. Осыған орай, қазақ педагогикасының негізін қалаушылардың бірі, демократ-ағартушы, қоғам қайраткері, ғалым Ыбырай Алтынсариннің шығармашылық мұралары мен ілімдері бүгінде де өзектілігін жоғалтқан жоқ, олар болашақ ұрпақ тәрбиесінде маңызды.

Ибраһим 19 ғасырдың екінші жартысында өмір сүрді және жұмыс істеді. Бұл кезең қазақ қоғамы үшін өте қиын және қайшылықтарға толы болды. Сібір мен Орынбор қазақтары үшін Ереженің пайда болуы, Ресейдің әкімшілік отарлық басқару жүйесінің орнауы біздің халқымыздың тәуелсіздігін жоғалтып, Ресей империясының бақылауына өткен кезі болды. Осындай саяси, әлеуметтік және қоғамдық қатынастар Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты прогрессивті адамдарды дүниеге әкелді, олар қазақ даласын өз елі деп атады және оның халқына жаны ашыды. Бұл демократиялық және прогрессивті қазақ жақтастары өсті, білді, күресіп, екіұшты ортада қызмет етті.

Ыбырай Алтынсариннің тұлға болып қалыптасуына өзінің өскен ортасы ерекше ықпал етсе керек. Ыбырай Алтынсарин 1841 жылы Орынбор генерал-губернаторлығына қараған Торғай өңірінде дүниеге келген. Сүйегі жағынан қыпшақ, нағашылары арғын руынан. Әкесінен ерте айырылғаннан кейін атасы Балғожа бидің қолында тәрбиеленеді. Ағартушының атасы Балғожа Жаңбыршыұлы өз заманында Орынбор әкімшілігінде, орыс шенеуніктері арасында билік басынан көрініп, ел ішінде беделді, белгілі, сыйлы би болған. Атасы Ыбырайды білімге, шыншылдыққа, турашылдыққа, шешендік өнерге қарай үйреткен, бағыттаған. Жастайынан зерек болған Ыбырай атасына еліктеп, үмітін ақтаймын деп Ресей үкіметі ашқан мектептің оқушысы атанады. Ол кездегі бұл мектептердің мақсаты қазақтардың ішінен жергілікті әкімшіліктің басқарма қызметкерлерін даярлап, негізгі идеология халықты отаршылдық саясатқа тәрбиелеу, соған икемдеу болатын. Аталмыш мектептің қабырғасында оқып жүргенде Ыбырай сол білім беру мен оқыту жүйесімен шектелмей, әлем және орыс әдебиеті классиктерінің еңбектерімен, шығармаларымен танысып, өз бетінше білім нәрін ала бастайды.

Осы үмітпен Балқожа би немересін қазақ даласын басқарған патша шенеуніктері әкіміне көмекшілер даярлау мақсатында қазақ балаларына орыс тілін үйрету үшін ашылған мектепке жіберді. Бірақ Ыбырай мектепті жалпы білім беру үшін пайдаланды. Сондықтан ол сабақты үлкен ынтымақпен оқыды. Ол 1857 жылы қызыл дипломмен бітірді. Келесі екі жыл ішінде Ыбырайым өз елінде аудармашы болып жұмыс істеді. Осы қысқа уақыт Ыбырайдың өмірінде елеулі із қалдырады, өйткені ол қазақстандық қоғамның даулы өмірін тереңірек түсініп, оның болашағы туралы ойлайды. 1859 жылы Ыбырай Алтынсарин Орынбордағы Шекара комиссиясының аудармашысы болды. Ол кезде ол Шекара комиссиясының төрағасы, белгілі шығыстанушы, профессор В.В. Ол Григорьевпен кездесті. Григорьев, атасы Балхожаны білетін және құрметтейтін, Ыбырайға өте мұқият қарады және оның бай кітапханасын пайдалануға рұқсат берді. Бұл кітапханада ол Ыбырай Григорьевтің көмегімен орыс жазушыларының көптеген шығармаларын, орыс және әлемдік ағартушылардың еңбектерін, ұлы адамдардың өмірі туралы кітаптарды оқыды. Ол өз заманының үздік идеяларымен танысты. Сонымен қатар ол әдебиет, саясат және білім салаларындағы журналдарды қарады.

Сонымен, өздігінен білім алу нәтижесінде білім қорын едәуір арттырған Ыбырай болашақта аудармашы емес, адамдарға қызмет етуді көздейді. Оның ағартушылыққа құштарлығы бар. Сонымен, сол уақыттың дамуымен оның көзқарастары ағартушылық ой негізінде қалыптаса бастады. 1860 жылы Жайықтан тыс қазақтар үшін төрт бастауыш мектеп ашу туралы шешім қабылданғанда, Ыбырайдың өзі Торғай мектебінде мұғалім болуға рұқсат сұрады. 1860 жылы Ыбырай мектеп ашу үшін Торғайға

қоныс аударды. Алайда, жергілікті қолдау жеткіліксіз және мектеп ашу процесі уақытты алады. Алайда, Ыбырай үйдегі кейбір балаларға мектепте оқудың елдегі артықшылықтарын түсіндіріп, адамдарды білім алуға шақырады [2].

Ыбырай Алтынсарин – өткен заманның ұлы адамы, қазақ ағартушысы, жазушы, фольклортанушы, этнограф. Ол қазақ халқын білім мен мәдениетке шақырған және білім беру саласында үлкен жұмыс жасаған алғашқы қазақ мұғалімі. Тұңғыш қазақ мұғалімі, қазақ даласында қазақ мектебін алғаш ашқан, қазақ және орыс тілдеріндегі алғашқы балалар кітаптарының авторы.

Үміт еткен көзімнің нұры – балам,
Жаныңа жәрдем берсін хақ тағалам.
Атаң мұнда анаңмен есен-аман,
Сөйтіп сәлем жазады бүгін саған.
Атаңды сағындым деп сағынарсың,
Оқуға көңіл бөлсең, басырарсың.
Ата-анаңды өнер білсең, асырарсың,
Надан боп білмей қалсаң, аһ ұрарсың.

Бұл әнді Орынборда оқыған Ыбырай айтқан, оны атасы Балқожа би жіберген. Ол білім мен өнердің маңыздылығын түсініп, 5 жасар баланы жазды (Ыбырай 1841 жылы 20 қазанда қазіргі Қостанай облысының Затобольск ауданында дүниеге келді. Қазақ балаларының арасында Ибраһим болған.

Ыбырай мектепті “өте жақсы” деген бағамен бітіреді. 1859 жылы Ыбырай Орынбордағы шекаралық комиссияға тілмаш болып ауысады

1860 жылы Оралда қазақтар үшін төрт бастауыш мектеп ашу туралы шешім қабылданған кезде ол мұғалім болуға рұқсат алды. Оның мектебі тек 1864 жылы ашылады. Онда 14 қазақ баласы білім алады. 1876 жылы Санкт-Петербург пен Қазанға барды. Осы жылы ол Орынборда басылып шыққан «Қазақ хрестоматиясын» жаза бастады. Қазақтың тұңғыш педагогы, әрі ақын, әрі жазушы қазақ халқын мәдениетке үндеп, халық ағарту мәселесіне көп еңбек еткен Ыбырай Алтынсарин 1889 жылы дүние салған.

Ұлы педагог Алтынсарин мұғалімдердің алдына мынадай міндеттер қойды: нағыз мұғалім болу үшін шәкірттердің өзіндік ерекшеліктерімен мықты санасу қажет, ол үшін педагогикалық әдебиеттерді үнемі оқып, қадағалап отырмаса болмайды. Мұғалімге аса сезімтал, бала жанын жазбай танитын адам болу қажет екенін айтқан.

Осыған орай бастауыш сынып мұғалімдері педагогикалық тәжірибемде оқушылардың дарындылығын дамытуды қолға алады.

Әр адам балалық, жасөспірім және жастық шағынан бастап, өмірде үлкен жетістіктерге жетуді армандайды. Жасөспірімдік шақ – бұл ізденіс, үміт, күмәндану, мазасыздану кезі. Көптеген балалар ерте кезден бастап, әртүрлі іс-әрекет түрлеріне қабілеттілік білдіреді (сурет салады, билейді, музыкалық инструменттерде ойнайды, ән айтады т.б.). Бірақ уақыты келе, бұл қабілеттіліктердің көрінісі бәсеңдеп, жас адамның мамандығының негізіне айналмайды, ол адам жай ғана «орташа» кәсіпкерге айналады.

Қазіргі кездегі жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдай бойынша, кәсіпкерлік іс-әрекетте табысқа жалпы және әдейі қабілеттің ең болмағанда аз ғана бөлігімен, білімділікпен, шығармашылықпен қамтамасыз етілгенде ғана жетуге болады. Сондықтан, балалар алдында, сонымен қатар, ата-аналар, мұғалімдер алдында да жаңа міндет тұр, яғни жеке тұлғаның потенциалды мүмкіндіктерін зерттеу, дамыту және осының негізінде баланың болашағын анықтау [10].

Ұлы ағартушы мектеп ашу және оны жақсы мұғалімдермен қамтамасыз ету ісіне баса мән берумен бірге, сол мектептер мен мұғалімдердің хал-жағдайларына, тұрмысына, шаруашылық істеріне де ерекше көңіл бөліп отырған. Бұл жөнінде ол: «Мектептің шаруашылық жағдайлары жаман болса, оның ісі еш уақытта да оңға баспайды, пайдалы еш нәрсе бермейді, оның оқушылары да, оқытушылары да істен күдер үзіп кетеді» деп жазды. Ұлы педагог-ғалымның бұдан жүз жыл бұрын жазған бұл сөздері осы уақытқа дейін өзінің маңызын, актуалдығын жоғалтпай келеді, бәлкім, ол өмір бойы жоғалмас та. Өйткені қазірдің өзінде де халыққа білім беру, мектеп ашу, оқытушылар дайындау, балаларға сапалы білім, саналы тәрбие беру мәселелері күн тәртібінде тұр [3]. Ағартушының «Шариат-ул-Ислам» («Мұсылманшылық тұтқасы») атты еңбегі 1884 жылы Қазан қаласында араб қарпінде жарық көрген болатын. Бұл кітапта «Құран негіздерін», яғни мектептерде діни сабақтардың қазақтарға түсінікті, ұғынықты болуы үшін жазылған. Ыбырай Алтынсарин осы оқулықты жазудың мақсатын жете түсіндіріп кетті: «...Қазіргі кезде қазақ арасында Мұхамбеттің діни оқуы жайылып, етек алып барады... мүмкін болғанша, біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алуына жол бермеу үшін (бұл – қазақтарды татарландырудың ең сенімді тәсілдерінің бірі ғой) мен соңғы кезде Мұхамбет шариғатын үйрене бастап... Осы оқу құралын құрастыруға кірістім» [3]. «Мұсылманшылық тұтқасы» кітабы төрт баптан тұрады. Бірінші бапта: иман туралы сөз болады. Екінші бапта: руза турасында, зекет жайлы, қажыға бару, харам, макруб мәнін әңгімелейді. Үшінші бапта: ыхлақ, яғни адамдардың мінездері,

турасында, төртінші бапта намаз ішінде оқылатын дұғалардың қазақша мағынасы берілген [4]. Оның басқа ағартушылардан басты ерекшелігі, ислам дінінің ерекшеліктерін жұртқа таныстыру арқылы да оны ағартушылық, гуманистік бағытқа икемдеу иірімдерін іздейді [5].

Ыбырай Алтынсарин әңгімелерінде адам өмірінде болатын әр түрлі жағдаяттардың сан қыры жағынан талдап көрсетеді. Оның «Жәнібек батыр», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Мақта қыз бен мысық», «Лұқман хәкім», «Қыпшақ Сейітқұл», т.б. туындыларында адам тәрбиесіне қажет, ғибраты мол, рақымдылық, мейірімділік, төзімділік, қанағаттылық, әділеттік қасиеттерін көзбен көріп, қолмен ұстағандай әсер қалдырып қысқа да нұсқа сипаттарын берген. Оның әңгімелеріндегі негізгі идеясы – адамдарға қоршаған ортамен үйлесімді өнегеде, өкініш-ренішсіз өмір сүруге дағдыландыру, баулу болып келеді.

Ыбырайдың 1870 жылы «Орынбор өлкесіндегі қазақтардың құдалық әдеттері», «Қазақтағы ас беру салты» деген ғылыми мақалалары географиялық журналда басылды. 1879 жылы «Қазақтарға орыс тілін оқытудың алғашқы түрі», «Орыстарға қазақ тілін оқытудың тәртібі» деген кітаптары басылып шықты. Кейін бұл еңбектерге Ыбырайдың оқымысты орыс достары Ильминский, Васильев өте жоғары баға беріп, басқа қырынан таныды. Ыбырай аталмыш еңбектерде қазақ халқының этнографиясына, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүріне ден қойып, зерттеп, қалың оқырманға таныстырған. Өзге тіл үйренудің де маңыздылығын алғаш көтерген Ыбырай болатын. Ы.Алтынсариннің тіл саласында істеген және бір еңбегі – шағын сөздік жасауы мен қазақ грамматикасынан мағлұмат берген материал ұсынуында. Оның 1879 жылы жарық көрген «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» деген кітабында тақырыптық топтарға бөлінген кішігірім сөздік береді және орыс тілінің грамматикасын қазақ тілімен салыстыра отыра таныстырады. Әрине, бұл соңғысы – шын мәніндегі ғылыми курс емес, өзі айтқандай, бұл – нұсқау құрал, «ол – толық грамматика емес, ол – тек сөйлесуде, жазуда ғана тілдің негізгі заңдылықтарын дұрыс пайдалана білу үшін жол көрсететін алғашқы құралған. Ыбырайдың мұндағы көздегені – қазақ балаларына орыс тілін ана тілі арқылы үйрету. Бұл грамматика қазіргі қазақ тілі грамматикасы кітаптарындай нормалаушы рөл атқармаса да, оның сол тұстағы кейбір кате-горияларды танып-білудегі мәні бар. Қазақ тіліндегі тұңғыш лингвистикалық терминдер осы еңбекте жасала бастаған. Әрине, бұлар қазіргі терминдерге сай келмейді, бірақ бұдан қазақ тіліндегі оқу-педагогикалық және ғылыми стильдер элементтерінің алғашқы пайда болып, әрі қарай дамуындағы Ыбырай Алтынсариннің еңбегін көреміз

Ыбырай Алтынсариннің шығармашылық мұраттары, оның тарихи мәні белгілі қазақ қаламгері Мұхтар Мағауиннің XIX ғасырдағы әдеби дамуды бағалай сөйлеген пайымдамасында айқындала түседі. «Ыбырай Алтынсарин қазақ прозасының негізін салушылардың бірі болды. Ол жазған әңгімелер өз заманының әлеуметтік мәселелерін көтерген шыншылдығымен, жас ұрпаққа үлгі берер тәрбиелік қасиеттерімен ғана емес, мазмұн мен түрдің бірлігі, тіл көркемдігімен де ерекшеленеді... замана талабын, уақыт тынысын жіті аңдаған қазақ білімдарлары енді өнерде, ғылымда ғана емес, әдебиетте де батыс бағытына біржола ден қояды. Ұлттық дәстүрлерді сақтай отырып, орыстың және басқа да батыс жұрттарының биік өрге жеткен озық әдебиетінің абзал қасиеттерінің барлығын да бойға сіңіруге тырысады. Осының нәтижесінде қазақ әдебиеті айналасы елу жыл ішінде әлденеше ғасырлық даму жолын бастан кешіріп, жаңа сапаға ие болды. Қазақ поэзиясы түр, мазмұн жағынан ғана емес, тақырып тұрғысынан да өлшеусіз дамыды. Проза, драматургия, әдебиет сыны сияқты жаңа жанрлар қалыптасты тарихи қысқа мерзімде қазақ әдебиеті өзінің озық үлгілері арқылы европа классикалық әдебиетінің өресіне жетті» [6].

Қазақстандағы білім беру, оқыту және тәрбиелеу мәселелерінің ғылыми негізін салушы, халықтық білім беру жүйесін ұйымдастырушы, аудармашы, публицист, жазушы-ақын, этнограф, аудармашы, ағартушы Ыбырай Алтынсарин екі түрлі мәселені өзінің өмірлік мақсаты етіп қойды: біріншісі – мектеп ашу, бала оқыту, тәрбиелеу, жалпы айтқанда халықты ағарту жұмысы; екіншісі – халықтың ой-санасын, бағытын, көзқарасын жаңалыққа қарай бейімдеу тәрбиелік істері болатын. Осы екі мақсатты орындау барысында сол заманның талай қиыншылықтарына, бөгеттеріне мойымай, болашаққа деген зор сеніммен алған жолдан тайған жоқ. Ыбырай Алтынсарин өмірін қазақ жастарын өнер-білім, оқуға үндеумен, үгіттеумен қатар, адамгершілікке, достыққа, еңбекке баулуға тәрбиелеп бағыттады. Ол «қазақтарға – осы дарынды, ақыл иесі мол халыққа – кешікпей тұрып рухани және қоғамдық даму жолына түсетін дұрыс бағыт беру – қалай дегенмен аса қажет болып отыр» [7] – деп жазды өз жазбаларында. Оның қазақ халқының қоғамдық дамуға қабілеттілігі туралы да лайықты қорытынды жасай алуы ұлттық ерекшелігімізді терең тани білуінің нәтижесі. Ыбырайдың хаттарымен, мақалаларымен, көркем шығармаларымен тұтас танысқанда, оның сол тұстағы қазақ қоғамының экономикалық және рухани мәселелеріне байланысты көптеген жағдайларды дұрыс танып түсіне білгеніне көз жеткіземіз.

Тарихтан белгілі қоғам өзінің даму бағытында өмір танымдық көш жолында өзінің айтулы перзенттерін тарихқа танымал тұлғаларды, қайраткерлерді тудырады. Олар сол уақыттың қоғамдық, әлеуметтік қатынастарына етене араласып өз орындарып тауып жатады. Ыбырай Алтынсарин аты алтын әріппен жазылған халқымыздың бірегейлерінің бірі. Халқына қызмет ету жолында ағартушылық, ілімдік ұстанымды берік бойына сіңіріп, қараңғы көпшілікке шамшырақ ретінде ұсынған. Қиындық

тарды, кедергілерді мойымай игере отырып, өзінің өткір ойлары мен ұшқыр идеяларын қағаз жүзіне түсіріп қана қоймай, шын мәнінде, нақты іске асырып отырған. Ыбырай еңбектерінің, шығармаларының философиялық ойлары мен қағидалары, нақыл сөздері артына қалдырған әдеби мол мұрасы бүгінгі күні де өскелең ұрпақты тәрбиелеуде, ел болашағын қалыптастыруда маңыздылығын жоймақ емес.

Әдебиеттер тізімі

1. **Ұстаздардың Тамыз конференциясы.** <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/basty-zha-aly-tar/item/334911-bolasha-a-zhol-siltejtin-m-alimni-e-begin-lajy-ty-ba-alau-ma-yzdy-mindet-to-aev> 16.08.2019 ж.
2. **Тұрғынбаева Б.** Ыбырай қазақ балаларына арнап қазақ тіліндегі тұңғыш оқу құралы Қазақ хрестоматиясын жазды//Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. 2013. № 17 (77). 10-12-б.
3. **Сулейменов Б.** Проблема изучения научно-педагогического и литературного наследия Алтынсарина //Вестник АН Каз ССР. – 1967. – №1. с. 22-28.
4. **Мәдібай Қ.** Үміт еткен көзімнің нұры балам...//Қазақ әдебиеті. 2009. № 33 (3144). 31 шілде. 6-б.
5. **Абдуллина А.** Ыбырай Алтынсариннің «Шариат-ул-Ислам» еңбегінің тәрбиелік мәні//Қазақ. № 18,19 (532-533). 6-13 мамыр. 8-б.
6. **Қазақ философиясы тарихы** (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақтың ағартушылық философиясы / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. 137 б.
7. **Мұхтар Мағауин.** Ғасырлар бедері. А., 1991. 250 б.
8. **Алтынсарин Ы.** – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, Бас редакциясы, 2007. – 276 б.
9. **Жұмалиев Қ.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері... 16 б.
10. **Ұстаздық шығармашылық Б.А. Тұрғынбаева** – Алматы, 2007 ж.
11. **Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар.** – Алматы, 1955. 70 б. Сонда, 323 б.
12. **Ильминский Н.И.** Воспоминания об Ибрае Алтынсарине. Казань, 1891. – с. 215.

ӘОЖ 37.017

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННІҢ АДАМГЕРШІЛІК ЭТИКАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ

Насрединова А. Е. – *Н.Құлжанова атындағы Торғай гуманитарлық колледжі КМҚК, «Мектепке дейінгі тәрбие және оқыту» мамандығының оқытушысы Педагогика ғылымдарының магистрі.*

Ы.Алтынсариннің адамгершілік-этикалық қағидалары әлі де маңызды. Ы.Алтынсариннің адамгершілік көпқырлы іс-әрекетінің мәні педагог-ағартушы, оқытушы ретінде адам өмірінің бақытының мағынасы жоғары моральдық тұлғаны тәрбиелеу және оның педагогикалық этикасының сарқылмас көзі болып табылады.

Түйінді сөздер: адамгершілік, этика, қағида, тұлға, ағартушы.

Ы. Алтынсариннің адамгершілік-этикалық қағидалары әлі де маңызды. Ы.Алтынсариннің адамгершілік көпқырлы іс-әрекетінің мәні педагог-ағартушы, оқытушы ретінде адам өмірінің бақытының мағынасы жоғары моральдық тұлғаны тәрбиелеу және оның педагогикалық этикасының сарқылмас көзі болып табылады

XIX ғасырдың үш жарық жұлдызы болған Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаевтар қазақтың сайын даласында, көк аспанның астында қазақ еліне өркениеттің нұрын шаша біле отырып қазақ тағдырының қиындығын анық сезді. Қазақ халқының өзіндік салт-дәстүрінен, адами қадыр-қасиетінен отаршылдық салдарынан, әсіресе қазақтарды біріне-бірін қарсы салып, ішін-ара ірітуді шебер ұйымдастырған, болыстық сайлауды енгізу арқылы ағайындыларды жат қылды, сатқындық пен паракорлықты өрістеткен олар қазақтарды аздыра бастады. Соны сезген ұлы Абай бір өлеңінде

Қалын елім қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі, қан бірі май боп енді екі ұртың – деп қиналса, енді бірде:
Бір кісі мыңға,
Жөн кісі сұмға
Әлі жетер заман жоқ,
Қадірлі басым,